

Дружинець М. Л.

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

ОРФОЕПІЯ ПРИГОЛОСНИХ ЗВУКІВ У СИНХРОНІЇ ТА ДІАХРОНІЇ: СУЧАСНЕ УКРАЇНСЬКЕ СОЦІОФОНЕТИЧНЕ МОВЛЕННЯ ТА ІСТОРИЧНА РЕТРОСПЕКТИВА

Стаття присвячена українському усному мовленню на синхронному та діахронному рівнях, зокрема вимовним особливостям української мови. На основі соціопитування та писемних пам'яток доведено орфоепічну нормативність та історичну органічність, указано орфоепічні девіації та визначено відсотковий рівень володіння нормами вимови приголосних в Україні та її регіонах (Північному, Південному, Західному, Східному, Центральному), з'ясовано важливі вимовні проблеми та визначено стійкі норми вимови приголосних звуків. Об'єктом дослідження є українське мовлення студентів-філологів України. Предметом – володіння орфоепічними нормами сучасної української мови, зокрема орфоепією приголосних (дзвінких та глухих звуків, [в] як [v̥], африкатів [dʒ], [dʒʃ]).

У запропонованій праці інтегровано такі загальнонаукові та спеціальні дослідницькі методи, як: аналіз і синтез, індукція, дедукція, спостереження; таксономія; кількісний аналіз, описовий, зіставний, порівняльно-історичний методи, метод лінгвістичної географії; методи польового дослідження: усне опитування та соціолінгвістичний аналіз; слуховий та аудиторський аналіз, які дали змогу виявити суб'єктивно сприймані орфоепічні особливості та загальні характеристики українського усного мовлення (УУМ).

Отже, кожна орфоепічна норма має свою історію становлення, на яку впливало живе народне мовлення, а також традиційна орфографія. Норми вимови фіксуються у рукописах і першодруках, написаних фонетичним правописом. Ті вимовні особливості приголосних, що не фіксувалися в пам'ятках або ж фіксувалися зрідка, хоч і стали нині орфоепічними, належать до нестійких, найчастіше порушуваних. Таким чином, усне опитування, проведене на теренах України, дає змогу назвати стійкими (володіють більше 50% респондентів) такі орфоепічні норми вимови приголосних, як вимова злитих [dʒ], [dʒʃ], вимова [z] як [x], вимова глухих перед дзвінкими. Інші норми вимови приголосних розцінюються як слабкі (володіють менше 50% респондентів), зокрема, вимова дзвінких у кінці слова, вимова дзвінких перед глухими, вимова [в] як [v̥]. Орфоепічні девіації виникають унаслідок українсько-російського білінгвізму, копіювання у вимові написання слів, відсутності теоретичних знань.

Ключові слова: соціологічне опитування, нормативність, стійкі норми, відхилення, історична органічність, вимова молоді України, орфоепія дзвінких, сонорних, глухих звуків.

Постановка проблеми. Норми вимови виробилися досить виразно уже в другій половині XIX ст. та фіксуються в рукописах і першодруках, написаних фонетичним правописом. Соціофонетичний опис особливостей вимови сучасної молоді України – проблема центральна і надактуальна (адже з усіх норм сучасної української літературної мови найменш засвоєними практично є орфоепічні). Дослідження імперативних, деспозитивних орфоепічних норм, а також прагматичної, з якою корелюють поняття слабкої та сильної мовної норми, сприятиме оптимізації національної та міжнародної комунікації на всіх рівнях її вияву, перешкоджатиме формуванню неправильних лінгвостереотипів, що зава-

жають виробленню й закріпленню літературних норм у соціумі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Одним із результатів функційно-комунікативної зорієнтованості сучасної лінгвістики є підвищення інтересу дослідників до особливостей процесу спілкування, породження й сприйняття мовлення, зокрема до різноманітних помилок, відхилень від норм, тобто так званого «негативного мовного матеріалу» [1, с. 5]. Проблему мовних девіацій, помилок та їх прагматичну сутність нині розробляють такі відомі науковці, як Ю. Апресян, Ф. Бацевич, Т. Булигіна, І. Кобозева, Т. Космеда, О. Кубрякова, О. Кукушкіна, Н. Лауфер. На сучасному етапі розвитку лінгвістичної думки створено

концепції, за якими помилки досліджуються задля удосконалення мовлення (Н. Бабич, М. Волощак, Н. Непийвода).

Постановка завдання. *Мета розвідки* – на основі соціопитування та писемних пам'яток довести орфоепічну нормативність та історичну органічність, указати вимовні проблеми та девіації. *Основні завдання дослідження* – акцентувати увагу на відхиленнях від загальноприйнятих норм літературної вимови та зробити спробу визначення відсоткового рівня володіння українцями орфоепією приголосних, зокрема вимовою *дзвінких та глухих приголосних звуків, вимовою [в] як [ʋ], вимовою [d̥z̥], [d̥ʒ]* залежно від сфери діяльності респондентів, регіону України (Північного, Південного, Західного, Східного, Центрального). *Об'єктом дослідження* є українське мовлення сучасної молоді України та писемні пам'ятки нової української літературної мови. *Предметом дослідження* є володіння орфоепічними нормами сучасної української мови, зокрема орфоепією приголосних звуків, та фіксація консонантної орфоепії на сторінках першодруків та рукописів. Попередниками у дослідженні окремих питань проблеми, передусім соціофонетичного опису українського мовлення, можна назвати Н. Тоцьку, Л. Прокопову, М. Фашенку; у відбитті орфоепічних норм у писемних пам'ятках – М. Фашенку, О. Шонц.

Джерельною базою стали позиції української літературної спадщини: «Грамматика малоросійського нар'вчія» О. Павловського (1818); альманах «Русалка Дністрова» (1837); «Словарь малоросійського, или юго-восточнорусского языка» П. Білецького-Носенка (1843); твори П. Куліша, надруковані на сторінках «Основи: Южно-русского литературно-ученого вѣстника» (1861–1862); західноукраїнські граматики («Грамматика русского языка» Я. Головацький (Львов, 1864), «Грамматика руского языка» М. Осадца (Львов, 1864)); «Малоросійскія повѣсти рассказанные Грыцькомъ Основьяненкомъ»; «Кобзарь» Т. Г. Шевченка (1840), рукописи Т. Г. Шевченка: «Мала книжка». Автографи поезій 1847–1850 рр., «Більша книжка». Автографи поезій 1847–1860 рр.; Кобзарь П. П. Артемовського-Гулака (1877); Кобзарь. Пыратынська ластівка Е. П. Гребинки (1878), правописна система яких була побудована значною мірою на фонетичних засадах.

Респондентами нашого опитування вибрана молодь Південної України (ПдУ) – мешканці Одеської, Миколаївської, Херсонської областей – 50 студентів філологічного факультету укра-

їнського відділення Одеського національного університету імені І. І. Мечникова; молодь Західної України (ЗхУ) – мешканці Львівської, Рівненської, Волинської, Хмельницької областей – 50 студентів філологічного факультету Львівського національного університету імені І. Я. Франка та Рівненського національного педагогічного університету; молодь Північної України (ПнУ) – мешканці Київської, Житомирської областей – 50 студентів філологічного факультету Київського національного університету імені Т. Г. Шевченка; молодь Центральної України (ЦУ) – мешканці Черкаської, Дніпропетровської областей – 50 студентів філологічного факультету Черкаського національного університету імені Б. Хмельницького та Дніпровського гуманітарного університету; молодь Східної України (СхУ) – мешканці Луганської, Донецької, Харківської областей – 50 студентів філологічного факультету Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, Донбаського державного педагогічного університету та Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького. Було підібрано такі слова для аналізу вимови приголосних: *стежка, Вижгород, вокзал, сніг, могти, легкий, впав, вовк, навчання, джерело, дзвінок*.

Виклад основного матеріалу. Згідно з кодифікованими нормами, **дзвінки у кінці слова та перед глухими** не оглушуються: *[дуб]* – дуб, *[рибка]* – рибка. Проаналізувавши мовлення 250 респондентів – жителів кожної зони України, ми отримали такі результати: правильно вимовляють слово *сніг [сніг]* – 33% українців (табл. 1): 36% респондентів ПнУ, 36% – ЦУ, 36% – СхУ, 44% – ЗхУ, тільки 14% – ПдУ; правильно вимовляють лексему *стежка [стѣжка]* – 41% опитаних інформантів: 42% – ПнУ, 42% – ЦУ, 38% – ПдУ, 48% – СхУ, 32% – ЗхУ; інші виходять за рамки норми й оглушують дзвінки приголосні та замість [г] вимовляють [х], а замість [ж] – [ш]: *[сніх]; [стѣшка]*. Автори соціофонетичного нариса мовлення сучасної молоді Л. Прокопова та Н. Тоцька констатують, що дзвінкий приголосний у кінці слова, як правило, зберігається, щоправда, можлива дзвінка та глуха вимова паралельно в того ж самого мовця. У середині слова переважають приглушені різновиди дзвінких, але у великих містах поширене і повне оглушення [9, с. 21].

Наші ж спостереження дають підстави говорити про дуже виражену тенденцію до оглушення дзвінких приголосних у мовленні студентів. Майже не виникло проблем в опитуваних зі словом *легкий [лехкій]* – 90% інформантів

в Україні показали правильну вимову цього слова: 84% – ПнУ, 80% – ПдУ, 94% – ЦУ, 100% – ЗхУ, 90% – СхУ, проте 56% інформантів в Україні: 76% – ПнУ, 88% – ЦУ, 16% – ЗхУ, 78% – СхУ, 20% – ПдУ – вимовили [m ɔxʲtʲi], що, звісно, є порушенням норми. За правилами орфоєпії лише в словах *нігті, кігті, легко, дьогтю, вогко* та в похідних від них приголосний [г] втрачає дзвінкість і вимовляється як глухий [х].

У писемних джерелах засвідчено збереження дзвінких приголосних у кінці слова: у «Кобзарі» П. Гулака-Артемівського – *ридь* (8), *щобь* (22), *батигь* (24), *перелигь* (32); у «Кобзарі» Є. Гребінки – *Богь* (18), *хлибь* (20), *снигь* (29), *голодь* (30), *людь* (38); у «Кобзарі» Т. Шевченка – *назадь* (38), *ворогь* (103). Послідовно дзвінкий приголосний у кінці слова передається відповідними буквами у граматиці О. Павловського: *гарбузь* (69), *дубь* (79), *підь* (85); у словнику П. Білецького-Носенка: *рядь* (319), *плугь* (284), *тулубь* (357) [2, с. 127].

Фіксується послідовно у писемних пам'ятках вимова дзвінких приголосних перед глухими: у «Кобзарі» П. Гулака-Артемівського – *тяжко* (15), *швидко* (15), *слабкий* (17), *стежка* (21), *рибка* (21), *удка* (21), *Рябка* (22), в «Кобзарі» Є. Гребінки – *сторожка* (12), *важко* (22), *голубко* (23), у «Кобзарі» Т. Шевченка – *тяжко* (17), *ягідку* (34), *дружки* (77). Ця норма відбита у «Марусі» Г. Квітки-Основ'яненка здебільшого *подружкамы* (34), у *дружкахь* (35), *за ложку* (35), *лыхорадка* (36), *нижкамы* (37), *походка* (52), *тяжко* (52), але *юнку* (33), *лошка* (37); у граматиці О. Павловського: *брыдкий* (7), *губка* (32); у словнику П. Білецького-Носенка: *бабка* (48), *боридка* (59); у граматиці Я. Головацького: *рѣдко* (24), *солодкій* (160) [там само]. П. Куліш послідовно дотримується традиції у разі передачі на письмі дзвінкого перед глухими приголосними: *близько* (28, № 9, 1861), *тяжко* (30, № 9, 1861) [7, с. 156].

Кодифікованою нормою є дзвінка **вимова глухих приголосних перед дзвінкими**, але перед сонорними вони не одзвінчуються. Наприклад, слово *Вишгород* [vʲiʃg ɔr ɔd] правильно вимовили в Україні 67% респондентів: 70% – ПнУ, 68% – ЦУ, 43% – ПдУ, 76% – ЗхУ, 80% – СхУ, а решта інформантів дотримуються орфографічних норм. Однак кінцевий дзвінкий [д] зберігають всі опитані респонденти. У слові *вокзал* згідно з орфоєпічними нормами маємо звук [г] замість [к] – [w ɔgzál], проте 40% опитаних в Україні (60% – ПнУ, 40% – ЦУ, 30% – ПдУ, 70% – СхУ) виходять за рамки норми і вимовляють згідно з правилами

правопису [w ɔgzál], але цієї норми стовідсотково дотримується молодь Західної України.

Звук [в] вимовляється як приголосний тільки перед голосними, на початку слова перед приголосним, у середині та в кінці слова після голосного [в] переходить у нескладовий [ў]. Лексему *вовк* [woʊk] вимовили правильно 57% усіх респондентів: 30% – ПдУ, 64% – ПнУ, 52% – ЦУ, 38% – СхУ; слово *впав* [ʋpaʊ] – 45% українців: лише 18% опитаних ПдУ, 58%, – ПнУ, 22% – ЦУ, 28% – СхУ, усі інші вимовляють [фпаф], [фпаў], [внаф]; лексему *навчання* [наўчан'а] – тільки 34% усіх опитаних (28% – ПдУ, 24% – ПнУ, 20% – ЦУ) і жоден інформант Східної України не дотримується цієї норми. Однак усі респонденти Західної України володіють цією нормою і всі три слова вимовили правильно. Знову ж такі аналогічна ситуація: простежуємо вплив правопису і незнання правил орфоєпії.

Я. Головацький і М. Осадца [ў] передають через буквосполучення оу лише на початку слова перед приголосним. У середині слова після голосного перед приголосним та в абсолютному кінці слова [ў] позначається літерою в: *оустає* (14), але *вовна* (18), *молось* (24); *оуложивь* (2), але *ластовка* (14), *островь* (14). Тільки у правописі «Русалки Дністрової» [в] передавався відповідно до вимови знаком ў: *ўбераў* (35), (40), *піўночі* (20) [6, с. 68].

Це дуже важливо відзначити, бо вся правописна практика XIX–XX століть не розрізняє різну звукову реалізацію /в/, що зумовлює значні вимовні огріхи. Перехід [в] в [ў] давньоруські пам'ятки відбивають ще з другої пол. XI ст.: *правда* (Ізб., 1073, 60), *прѣѣхауше* (С. Гал., 1144, 657). Зміну в на ў фіксують пам'ятки XIII–XVIII ст.: *оункумь* (гр., 1359, 10), *усѣми* (гр. 1414, 85), *утекь* (АЖ, 1583, 58) [5, с. 226].

У писемних пам'ятках на позначення африкат [дз] і [дж] вживаються буквосполучення *дж, дз*: *джерела* (10), *грынджоля* (15), *дзвинку* (30) – у «Кобзарі» П. Гулака-Артемівського; *бджола* (25), *дзвоник* (27) – у «Кобзарі» Є. Гребінки. Ця норма закріплена в «Марусі» Г. Квітки-Основ'яненка: *дзвонять* (18), *гляджу* (105); у рукописах Т. Шевченка: *дзвонять* (27, I), *дзвони* (421, I), у граматиці О. Павловського: *джгуть* (33), *дзвонья* (33); у словнику П. Білецького-Носенка: *гудзикь* (1080), *джбань* (114) [2, с. 128].

Пам'ятки української мови африкат [дз] засвідчують порівняно пізно. На думку В. Німчука, [дз] на місці початкового [з] фіксується з XVII століття: *дзвонити, дзвонокь*. Африкат [дз]

Україна. Показник вимови дзвінких, глухих, сонорних

Вимова приголосних звуків	Україна	ПнУ	ПдУ	ЗхУ	СхУ	ЦУ
Вимова дзвінких у кінці слова	33%	36%	14%	20%	36%	36%
Вимова дзвінких у середині слова	41%	42%	38%	2%	48%	42%
Вимова глухих перед дзвінкими	53%	5%	57%	36%	55%	64%
Вимова [г]	60%	54%	80%	59%	56%	53%
Вимова [в] як [у]	31%	49%	25%	29%	22%	31%
Вимова [дз]	84%	84%	80%	100%	72%	82%
Вимова [дж]	68%	72%	40%	100%	36%	92%

представлено в «Лексиконі» П. Беринди (1627): *дзвонюкь*, у «Синонімі славеноросській» середини XVII ст.: *дзвукь, дзвонь* (100). А назва *дзеркало* з початковою африкатою зафіксована тільки в першій половині XIX ст. (Б. – Н., 114) [8, с. 9].

На думку П. Житецького, [дж] з'являється в українській писемності не раніше кінця XVI – початку XVII ст.: *Гуджуль* (Акт. кн. Полт. гор. ур., 1, 24) [4, с. 239–240]. З XVI століття *дж* зустрічається у пам'ятках української мови часто: *раджу* («Лексис» Зизанія, 1596, 76), *потуджую* («Лексикон» П. Беринди, 1627, 47), *єжджу* (Грам., 1643, 38) [5, с. 90–91].

Буквосполучення *дж, дз* можуть позначати один звук і вимовляються як африкати [дж], [дз]. Наприклад, [дзв'оні'к] – *дзвоник*; [в'ідр'адже'н':а] – *відраження*. Роздільна вимова цих звуків є порушенням орфоепічних норм. Як два окремі звуки вони вимовляються тоді, коли належать до різних частин слова, наприклад до префікса і кореня. Звук [дж] вимовляють як один злитий звук у слові *джерело* [дже'ре'ло] 68% усіх інформантів (табл.1): 40% опитаних ПдУ, 72% – ПнУ, 92% – ЦУ, 36% – СхУ, 100% – ЗхУ. Звук [дз] – теж злитий звук, який може бути твердим і м'яким. Слово *дзвінок* правильно вимовляє 84% українців (табл. 1): 80% респондентів ПдУ, 84% – ПнУ, 82% – ЦУ, 72% – СхУ, 100% – ЗхУ; ті, хто порушують норму, вимовляють [з] замість [дж] чи вимовляють роздільно [дз]: [зв'ін'ок], [дзв'ін'ок].

Висновки і пропозиції. Як бачимо, кожна орфоепічна норма має свою історію становлення, на яку, безперечно, впливало живе народне мовлення, а також традиційна орфографія. Норми вимови фіксуються у рукописах і першодруках, написаних фонетичним правописом. Ті вимовні особливості приголосних, що не фіксувалися в пам'ятках або ж фіксувалися зрідка, хоч і стали нині орфоепічними, належать до нестійких, найчастіше порушуваних.

Отже, усне опитування, проведене на теренах України, дає змогу назвати стійкими такі орфоепічні норми вимови приголосних, як вимова злитого [дз] у слові *дзвінок* (дотримуються 84% опитаних), вимова [дж] у слові *джерело* (68%), вимова [г] (60%), вимова глухих перед дзвінкими (53%) (табл. 1). Інші норми вимови приголосних розцінюються як слабкі (володіють менше 50% респондентів), зокрема вимова дзвінких у кінці слова (33%), вимова дзвінких перед глухими (41%), вимова [в] як [у] (31%) (табл. 1). Орфоепічні девіації виникають унаслідок впливу орфографії, близькості родної мови, відсутності теоретичних знань. Варто зазначити, що таких орфоепічних норм вимови приголосних, як вимова злитого [дз] у слові *дзвінок*, [дж] у слові *джерело*, вимова [г] як [х] у слові *легкий*, дотримуються 100% опитаних у Західній Україні.

Перспективу подальших досліджень убачаємо у вивченні орфоепічних девіацій регіонального мовлення сучасної молоді України, зокрема під час вимови звукосполук.

Список літератури:

1. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної девіатології : монографія. Львів : Видавничий центр Львівського націон. університету, 2000. 237 с.
2. Дружинець М. Л. Українське усне мовлення за кобзарями-першодруками Тараса Шевченка (1840), Петра Гулака-Артемівського (1877), Євгена Гребінки (1878). *Мова* : науково-теоретичний часопис з мовознавства. Одеса : Астропринт, 2016. № 26. С. 125–131.
3. Дружинець М. Л. Українське усне мовлення: психо- та соціофонетичний аспекти. Одеса : Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2019. 580 с.
4. Житецький П. Очерк звуковой истории малорусского нарѣчя. Киев : Тип. ун-та, 1876. 476 с.

5. Жовтобрюх М. А., Русанівський В.М., Скляренко В.Г. Історія української мови. Фонетика. Київ : Наук. думка, 1979. 367 с.
6. Микитин-Дружинець М. Л. Кодифікована вимова приголосних у граматиках ХІХ ст. *Записки з українського мовознавства*. Вип. 16. Одеса : Астропринт, 2006. С. 62–71.
7. Микитин М. Л. Відбиття особливостей народного мовлення у творах П. Куліша, надрукованих на сторінках журналу «Основа» (1861–1862). *Записки з українського мовознавства* : зб. наук. праць / відп. ред. Ю. О. Карпенко. Одеса : Астропринт, 2000. С. 151–160.
8. Німчук В. В. Історія дзвінких африкат і засобів їх позначення в українській мові. *Мовознавство*. 1992. Вип № 2. С. 7–14.
9. Прокопова Л. І., Тоцька Н. І. Соціофонетичний нарис українського мовлення сучасної молоді. *Мовознавство*. 1990. № 6. С. 17–26.

Druzhynets M. L. SPELLING OF CONSONANT SOUNDS IN SYNCHRONY AND DIACHRONY: MODERN AND HISTORICAL UKRAINIAN SOCIOPHONETIC SPEECH

The article is devoted to Ukrainian oral speech at the synchronous and diachronic levels, in particular the pronunciation features of the Ukrainian language. Based on opinion polls and written artifacts, orthoepic normativity and historical organicity are proved, orthoepic deviations are indicated and the percentage of pronunciation norms of consonants in Ukraine and its regions (North, South, West, East, Central) is determined. Important pronunciation problems are clarified and stable norms of the pronunciation of consonant sounds are determined. The object of research is the Ukrainian speech of students of philology in Ukraine. The subject is mastery of orthoepic norms of the modern Ukrainian language, in particular the orthoepy of consonants (pronunciation of voiced and voiceless sounds, [e] as [y], affricates [dʒ], [dʒɥ]).

The proposed work integrates general scientific and special research methods: analysis and synthesis, induction, deduction, observation; taxonomy; quantitative analysis; descriptive, comparative, comparative-historical methods, method of linguistic geography; field research methods: oral examination and sociolinguistic analysis; auditory and auditory analysis, which made it possible to identify subjectively perceived orthoepic features and general characteristics of Ukrainian oral speech.

Thus, each orthoepic norm has its own history of formation, which was influenced by the native tongue, as well as traditional spelling. Pronunciation norms are fixed in manuscripts and first editions written in phonetic spelling. Those pronunciation features of consonants that were not recorded in artifacts or were recorded occasionally, belong to the unstable, most often violated although they have now become orthoepic ones. Thus, an oral survey conducted in Ukraine allows us to call stable (owned by more than 50% of respondents), such orthoepic norms of the pronunciation of consonants as the pronunciation of [dʒ], [dʒɥ], pronunciation [z] as [x], pronunciation voiceless before voiced. Other norms of the pronunciation of consonants are regarded as weak (less than 50% of respondents have them). In particular, the pronunciation of voiced sounds at the end of the word, the pronunciation of voiced before the voiceless sounds, the pronunciation of [e] as [y]. Orthoepic deviations arise as a result of Ukrainian-Russian bilingualism, copying in pronunciation of spelling of words, lack of theoretical knowledge.

Key words: *sociological polls, normativeness, stable norms, deviations, historical organicity, pronunciation of the youth of Ukraine, orthoepy of voiced, voiceless, sonorous sounds.*